

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשע"ב

ספר בן מלך

בענייני
ימי בין המצרים
גלות וגאולה

לקט שיחות ומאמרים
מאת רבה של "קהל עדת ירושלים"
הגאון רבי לייב מינצברג שליט"א
בן להגאון רבי אלימלך זללה"ה הי"ד

פעיה"ק ירושלים תובב"א
חודש תמוז תשע"א

מאמר ב

התבוננות במצב עם ישראל ומשמעות הגלות והחורבן

רגשי אבלות על החורבן ע"י התבוננות במצב עם ישראל

מצוות היום המוטלת על האדם בימי בין המצרים ותשעה באב היא להתאבל ולהצטער על החורבן והגלות, כלומר בימים אלו על האדם להתבונן במצב עם ישראל ובמשבר הנורא שהם מצויים בו ויביא את עצמו לידי רגשי צער ויגון על כל אלו. כשם שכל יהודי מצד שייכותו לכללות עם ישראל, הרי עליו לשמוח ולחוג במועדי ה', בהם מציינים את המעלות הנשגבות של עם ישראל והטובות שזכו להם מאת ה'. בה במידה עליו להצטער ולכאוב בימים המיועדים לכך, על כל המכאובים והחסרונות שנגרמו לעם ישראל בחטאינו. עבודת בין המצרים אינה רק להתפלל ולקוות לגאולה, אלא בעיקר להצטער ולהתאבל, וכן לשוב אל ה' ולתקן את הסיבות שגרמו לכך.

והדרך להגיע לאבלות וצער אמיתיים, הוא על ידי התבוננות במצבו של עם ישראל, כיצד היה מיועד להיות מצבינו אילו זכינו, וכיצד הוא כעת כאשר בעוונותינו לא זכינו. כיצד היה מצבינו בעת הטובה וכיצד אנו נראים בעת הגלות. כי ברוב השנים שנשתקענו בגלות, כבר נשינו טובה, וכבר הורגלנו למצב שבו אנו חיים היום, ואיננו מרגישים כיצד מצב זה הוא מנוגד לצורת מציאותו הטבעית והראויה של העם. כאשר האדם יביט נכוחה יבין לבבו שעם ישראל בעת הגלות הוא כמת חסר חיים, שלא נותר בו אלא עצם הלז שזעל ידו יוכל להתעורר לחיים בעת הגאולה.

ויש בזה הרבה דברים, שבהם כאבו של עם ישראל הוא ללא נשוא, ועל זה דוח ליבנו ועל אלה חשכו עינינו. ובאופן כללי ניתן לחלק אותם לארבעה דברים. א. צרות עם ישראל וסבלות הגלות בעת החורבן ולאורך הדורות. ב. חורבן בית המקדש והגלות מן הארץ. ג. אבדן קירבת ה' וגילוי שכינה. ד. הירידה הרוחנית של עם ישראל. וכל אחד מאלו כולל הרבה עניינים מצערים כפי שנפרט.

הצרות בימי הגלות

א. אחד העניינים המרכזיים של האבלות הוא על צרות עם ישראל בגלות, וצריך האדם להיות בעל לב מרגיש ואופק רחב ולא לראות רק את התקופה המצומצמת של דורו, אלא ידוה וידאב על כל מה שעבר עלינו, וכן ספר הקינות מיוסד על הצרות שאירעו לכל אורך הדורות. ועל האדם לכוון את רגשותיו לחוש כחלק מכללות האומה, שהרי האומה כולה הריהי כגוף אחד החי דורות רבים, וכשם שאנו שמחים על הטובות שנעשו לנו בדורות הקודמים, כך עלינו לכאוב את כל החבטות שהוטחו בנו לאורך שנות הגלות, ולהצטער ולהתאבל על כך. [ואכן מובא בפוסקים שראוי לקרוא בתשעה באב בספר יוסיפון ושאר ספרים על המאורעות הרעים שאירעו לעם ישראל בעת החורבן ולאורך הגלות].

צריך להתבונן הן על המאורעות שאירעו בעת החורבן עצמו, והן על המאורעות שאירעו אחר כך בימי הגזירות והשמדות לאורך כל הדורות, הפיזור בין האומות, ההשפלות, ההריגות, הרדיפות, גירושים, גזירות והשמדות, אשר אין יום שאין קללתו מרובה מחבירו. ובפרט שפיכת דם ישראל כמים בעת החורבן ובחורבן ביתר, ולאורך כל הדורות עלילות ופרעות לאין מספר. ואך לפני דור אחד, ניתכה עלינו שואה איומה אשר נמס כל לב על הזוועות הנוראות שנעשו לעם ישראל, ואשר נהרגו במיתות משונות ואכזריות עשרה פעמים כמספר יוצאי מצרים, וכמעט שלא כלה זכר שאריתנו. וגם בשנים יותר רגועות עדיין מנופפת עלינו תמיד חרבו של עשו הרשע, ובכל דור ודור זוממים עלינו לכלותינו, ואין לנו מנוח לכף רגלינו.

ובפרט כאשר נעמיד זאת לעומת מצבינו הראוי האמיתי, שעם ישראל מיועד להיות ברום המעלה עליונים על כל האומות מהלכים לעומתם בקומה זקופה בגאון עזוז שם ה' הנקרא עלינו, ועתה הננו מושפלים ונתונים למשיסה ובוז, ביד בהמתן של אומה שפילה. וכאשר נתבונן נכוחה, כיצד נסתלק כבודם וירד קרנם של עם ישראל, בעת אשר מעמדו הנכון של עם ישראל היה צריך להיות שכל העולם יהיו מכבדים ומייקרים אותם, ועתה הושפל מעמדינו וכבודינו, והננו מבוזים שנואים ומזולזלים בעיני כל העולם, מה מאד יתמלא לבנו כאב ורגשי צער ואבלות החורבן.

חורבן בית המקדש

ב. עניין מרכזי של קינה ובכיה בימי האבלות, הוא על אבדן המקדש וסילוק השראת השכינה ממנו.

בית המקדש נזה קדשו אשר שם ה' מתגדל ומתקדש בו, וכבודו נשגב בבית הזה בגילוי הופעת הדר גאון עוזו לעיני כל חי, חרב בעוונותינו, ומשחרב נתחלל שמו ונתמעט כבודו. הבית אשר נקרא שמו עליו, שועלים הלכו בו, גויים באו בנחלת קדשו ושמו את ירושלים לעיים, ובתוך קדשי הקדשים צר מחרף ומתריס כלפי מעלה. וכנסת ישראל אוהביו ונאמניו מקוננים, ווי שכינתא בגלותא, שמו הקדוש מחולל בגויים, הדום רגליו וכסא כבודו שרפו באש, ומושב השכינה אשר לו בין הכרובים, ירשו זדים ובלעו זרים, וכביכול אין לשכינה מנוח לשכון בארץ.

רוממות מציאותו הנשגבה של עם ישראל הרי היא מכח מעלה עילאית זו שה' שוכן בה, ולשם כך הוציאנו ה' ממצרים כמו שכתוב 'אני ה' אלוקיהם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לשכני בתוכם' (שמות כט, מו), ובחטאינו כי רבו אבדנו עניין נעלה זה. [אלא שבכל זאת לא אבדנו לגמרי את מהות מציאותינו הנעלית, שהרי בעומק עדיין השראת שכינתו מצויה בישראל באופן נסתר גם בעת הגלות, כדאיתא בגמרא 'גלו לבבל שכינה עמה' (מגילה כט.).]

חורבן הבית משמעותו שנעשה רוגז בין הקב"ה לישראל. היתה ידידות נשגבה, כנסת ישראל היתה עם הקב"ה בקשר עצום ונפלא, כאשר היה דר בתוכינו – 'ושכנתי בתוכם', 'ונתתי משכני בתוכם'. ולא היה זה רק ביטוי וסמל לשכינת ה', אלא זו היתה מציאות קיימת, שהיתה ניכרת וגלויה. היו שם עשרה ניסים והרגישו קדושה והשראה השכינה. היו קרובים אל ה' ובנקל הגיעו להשגות נעלות ולרגשות קודש. החורבן משמעותו שאינו רוצה יותר לשבת בקרבינו.

ביטול הקרבנות

משמעות חורבן בית המקדש הוא גם ביטול הקרבנות. היה מצב נפלא ומרומם, שבכל עת באו לפניו יתברך והגישו לו דורונות של ידידות ואהבה. והיו הקרבנות מרוצים לפניו, ואש של מעלה אכלה אותם. הקרבנות היו לרצון לפני ה', אשה לריח ניחוח. 'לכל בני ישראל היה אור, כי מלא כבוד ה' את בית ה', והיה אור ישראל לאש על גבי המזבח, רבוץ שם כארי אוכל הקרבנות' (לשון הרמב"ן בראשית ב-ג). ועתה איננו רוצה לקחת מתנות מעמנו. והשמותי את מקדשיכם ולא אריח בריח ניחוחכם (ויקרא כו). אין הקב"ה חפץ יותר בדורונות של עם ישראל. משחטאו אין הם ראויים לקירבה הזאת שיקח מהם קרבנות. - למה לי רוב זבחיכם יאמר ה', שבעתי עולות אילים וחלב מריאים ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי. כי תבואו לראות פני מי בקש זאת

מידכם רמוס חצרי. לא תוסיפו הביא מנחת שוא, קטורת תועבה היא לי, חודש ושבת קרוא מקרא לא אוכל און ועצרה. חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי, היו עלי לטורח נלאיתי נשוא (ישעיה א).

נסתמו שערי התפילה

כאשר היתה קירבת ה' והבית עמד על מכונו, אזי בכל עת שהיה יהודי מתפלל היה נענה. כדכתיב – כי מי גוי גדול אשר לו אלוקים קרובים, כה' אלוקינו בכל קראנו אליו (דברים ד). המקדש הוא מקום קבלת התפילות, כדכתיב - להיות עיניך פתוחות אל הבית הזה לילה ויום, אל המקום אשר אמרת יהיה שמי שם, לשמוע אל התפלה אשר יתפלל עבדך אל המקום הזה. ושמעת אל תחינת עבדך ועמך ישראל אשר יתפללו אל המקום הזה (מלכים א ח, כט-ל). יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלוקי יעקב - ישלח עזרך מקודש ומציון יסעדך (תהילים כ). אך מאז שחרב הבית, כבר אין הבטחה של "בכל קראנו אליו". אלא פעמים נענים ופעמים שאין נענים. וגם כשהציבור כולו מתפלל בלב שלם, יש ואין אנו נענים. סכותה בענן לך מעבור תפילה (איכה ג). ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרבו תפילה אינני שומע (ישעיה א).

ולפעמים גם כשהתפללו והרבו בתחנונים לא עלתה בידם. ויש שעולים בלבם הרהורים ותהיות, היאך יתכן שהתפללנו בחזקה מעומק הלב, ותפילותינו לא פעלו והרי כתיב 'קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת' (תהילים קמה). אך התשובה לכך היא, כי מאז שחרב בית המקדש נסתמו שערי תפילותינו. ובפירוש אמרו חז"ל - אמר רבי אלעזר מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה שנאמר 'גם כי אזעק ואשוע שתם תפילתי'. ואמר רבי אלעזר מיום שחרב בית המקדש נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים שנאמר 'ואתה קח לך מחבת ברזל ונתתה אותה קיר ברזל בינך ובין העיר' (ברכות לב:).

ואמנם מקובלנו כי שום תפילה אינה שבה ריקם. ואם לא תועיל עתה, תועיל בזמן אחר. וכל תפילה מביאה בסופו של דבר, שפע חסד ורחמים על ישראל. אך בתקופת בית המקדש, היתה כל תפילה מועילה מיד לשעתה. ואילו היום כל בקשה ותחנונים, צריכים זכות מיוחדת ועת רצון שיהיו נענים. כדאיתא - קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה', הוי מתפלל וחוזר ומתפלל, 'ויש שעה שיתנו' (דב"ר ב-יב).

ולא רק שניטל מאתנו בית המקדש, אלא הקב"ה גם גרשנו מעם פניו והגלה אותנו מארצו שהיא הר נחלתו ונווה קדשו, ומפני חטאינו מאס האב בבניו שלא ימצאו בביתו

ולא יהיו מסובים על שולחנו. ארץ חמדה אדמת הקודש הטובה והרחבה אשר ניתנה למורשה לאברהם יצחק ויעקב, והנחיל אותה לבניהם לאכול מפריה ולשבוע מטובה, נלקחה מאתנו וגלינו מעליה.

סילוק ההנהגה וההשגחה הגלויה לטובת עם ישראל

ג. עוד יש להתבונן בימים אלו, בשבר העמוק והאסון הנורא הפוקד אותנו שנים רבות כל כך, שהנורא מכל הוא שעזב ה' אותנו, ואינו מנהיג אותנו עוד [בגלוי]. ונותרנו לבדינו בין שבעים זאבים אכזרים, החפצים לבלענו חיים. 'ועזבתים והסתרתני פני מהם והיה לאכול' (דברים לא-ז). זה הוא שורש כל המשבר ותמציתו. כאשר עזב ה' אותנו, והסיר השגחתו מאתנו.

היינו בכבודו של עולם כאשר הקב"ה מלכנו בראשינו, מדריכנו על במות אויבינו, מתהלך בקרב מחנינו להצילנו. נלחם עבורינו בפרעה ובסיסרא, במדין ופלשתים בארם ובסנחריב. בהנהגה על טבעית, בניסים ובנפלאות. ומאז שחטאנו, עזב אותנו משום שלא היינו ראויים למעלה הזאת, כיון שלא נהגנו כפי שעל בנים לנהוג בכבוד אביהם, ולא התהלכנו בדרכיו הטובים והישרים. ולא היינו שוב זכאים שינהג עמנו בקירבה וידידות זאת, להראות לנו אהבתו כאב המגן על בניו.

היה בין כנסת ישראל והקב"ה, יחס של קירבה עצומה, ידידות נשגבה, והפסדנו הכל. היינו בפיסגת המעלות העליונות ברוממות ובקדושה נפלאה, והיינו יכולים להתעלות עוד ועוד. ומחמת החטאים ערבה כל שמחה, ונפגמו כל המדריגות.

ביטול הנבואה

בית המקדש נוסף על זה שהוא מקום הקרבנות והעבודה, הוא גם מקור התורה והנבואה בעם ישראל. כאשר ה' שוכן בתוכינו משמעות הדבר שהוא מנהיג אותנו ומדבר עמנו, ומדריך אותנו כיצד לנהוג.

וכדכתיב - **ובבוא משה אל אהל מועד וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפורת** (במדבר ז-פט). קול הנבואה היה יוצא מבין שני הכרובים. נבואה, היא הרי מדריגה עצומה ונפלאה שהיתה בישראל. נבואה, היינו לשמוע את קול ה', היה מצב קבוע שה' דיבר עמנו, כל מה שעלה ברצונו לומר, פנה ואמר לנו, על ידי הנביאים. הנהגת הדור היתה על פי ה', כל שאלה וכל ענין הנצרך למלך ולציבור היו נשאלים באורים ותומים.

והיו מקבלים הוראות מדויקות מאת ה'. ומיום שמתו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים (סוטה מח.).

וצריך לדעת כי אין הנביאים, רק הארבעים ושמונה שנזכרים בתנ"ך. כדאיתא - הרבה נביאים עמדו להם לישראל כפלים כיוצאי מצרים אלא נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה ושלא הוצרכה לא נכתבה (מגילה יד.). והיה זה לאות קירבה וידידות של ה' עם ישראל. כדכתיב - ואנכי העליתי אתכם מארץ מצרים וגו' ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריהם לנזירים (עמוס ב-יא). כלומר שבכל דור ודור היו בישראל אלפי נביאים. וכל מי שהיו בו התנאים הנצרכים, שהיה חכם וגבור וצדיק וכו' זכה להשראת רוח נבואה. וכדכתיב - ה' צבאות דיבר מי לא ינבא (עמוס ג-ח). וגם מאלו שלא הגיעו עד למעלת הנבואה ממש, היו מ"בני הנביאים" והיו קרובים למעלה זו. הרי זו ידידות נשגבה, כאשר ה' משמיע דברו לעמו, ומדבר עמם את כל הנצרך.

ומיום שחרב בית המקדש ניטלה נבואה מן הנביאים (ב"ב יב.). וכדכתיב - גם נביאיה לא מצאו חזון מה'. [ואף הנביאים המועטים שהיו עד מות עזרא הסופר הם רק המשך מן השרידים שעדיין היו בפני הבית]. ומאז נסתם כל חזון מה', ונסתלקה מאתנו כל הרוממות של מציאות הנבואה. זה כשלעצמו הוא קינה גדולה, אבדן מעלה רוממה כל כך.

ריחוק הבנת התורה ורגשי הקודש

ואיתא בגמרא - אמר רב ששת משום רבי אלעזר בן עזריה יכול אני לפטור את כל העולם כולו מן הדין מיום שחרב בית המקדש ועד עכשיו שנאמר 'לכן שמעי נא זאת ענייה ושכורת ולא מיין', ואסיקנא - מאי יכולני לפטור דקאמר, מדין תפילה (עירובין סה.). וזה כבר היה בזמן חז"ל. וכיום לדאבונינו אין אנו רק בבחינת שיכור, אלא בבחינת מתים ממש. מהלכים בעולם כערער בערבה, עצים יבשים, מבלי שום הרגשות קדושות וקירבת ה'. וכלשון שאמרו במדרש - פנה אל תפילת הערער - אלו הדורות שהן כמתים במעשיהם (מדרש תהילים מזמור קב.).

גם התורה היתה אז נתונה בישראל בהשגה גבוהה ונהירה, באשר היו שומעים את דבר ה' - כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים (ישעיה ב,ג.). וידוע מה שאמר הגר"א כי יהודי פשוט בזמן הבית היה לו הבנה והשגה בתורה יותר ממה שיש לגדולי הדור בדורותינו. ומטעם זה היתה לשכת הגזית בבית המקדש - כי יפלא ממך דבר למשפט וגו' וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' (דברים יז,ח). כי ממקום המקדש היתה יוצאת

הוראה לישראל. ממקום השכינה שם היה נשפע תורה לישראל. ועל זה מקונן הנביא באיכה - **מלכה ושריה בגויים אין תורה** (איכה ב,ט). כי כיום בגלות, הטשטוש וחוסר הבהירות שולטים בכל ענין. ואין אנו יודעים אפילו מה הוא תפקידנו כיהודים באופן מדויק, זה אומר בכה וזה אומר בכה. אפילו דבר יסודי ופשוט כל כך אינו ברור מחמת החושך של הגלות.

נעילת שערי השפע והברכה

בית המקדש והשראת השכינה הביאו עמהם שפע נפלא, וכדכתיב - **בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך** (שמות כ,כא). כי משם הברכה ושפע ההצלחה. וכך אמר דוד בשיר אשר ייסד על מציאת מקום המקדש - **צידה ברוך אברך אביוניה אשביע לחם** (תהילים קלב). **כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם** (שם קלג). וכל זה נחסר ובטל, באשר מקור הברכה חרב ויבש - **אמר רב חסדא מיום שחרב בית המקדש אין הגשמים יורדין מאוצר טוב** (ב"ב כה:). **העיד רבי יהושע מיום שחרב בית המקדש אין יום שאין בו קללה ולא ירד הטל לברכה וניטל טעם הפירות, רבי יוסי אומר אף ניטל שומן הפירות** (סוטה מח:). **אמר רבי אלעזר מזבח מזיח ומזין מחבב מכפר** (כתובות י:).

וכל המעלות הללו, אין לבבנו קרוב להתאבל עליהם משום שמרוב השנים כבר הורגלנו למצבו הירוד של עם ישראל, ואין אנו חשים שזה מנוגד לצורת המציאות, וכי אין זה מצב שניתן להשלים עמו לעולם. וצריך להתבונן בדבר, ולשים על לבנו היכן אנו עומדים, ולעורר את הנפש.

הירידה במצב עם ישראל בדורות האחרונים

ד. ועוד יש לנו להתאבל על מכה אנושה אשר הוכינו בעצם קיום גוף האומה. דווקא במאתיים השנים האחרונות, עם ההקלה במצב השעבוד של עם ישראל, ירד עם ישראל מאה מעלות אחורנית. כאשר רוב רובו המוחלט של העם, עזב את כל הקשר עם הקב"ה והתורה, והתנתק כליל מעם ישראל ועניינו.

בחלק המשבר הרוחני, המצב בדורינו קשה יותר מאי פעם בתולדות עם ישראל. עד לפני כמאתיים שנה היה כל כולו של העם, עם התורה ועם הקב"ה. ומני אז החל הקרע הנורא בישראל, נתלשו מאתנו נתחים, דורות שלמים, עד שהגענו למצבינו האומלל כהיום, שרובו רובו של עם ישראל אינו יודע כלל מה הוא יחודו של עם ישראל ומה מוטל עלינו בעולם. ושומרי המצוות הם רק שרידים המעטים, מיעוטא דמיעוטא.

מבחינת המשבר הרוחני לא היה עם ישראל אף פעם בכזו דיוטא תחתונה. אף פעם לא הגיע עם ישראל למצב שפל כזה, עד שכמעט בטל במציאות עניינו של העם היהודי, יחודו ותפקידו בעולם. ועל דא וודאי קא בכינא. ימים אלו הם הזמן לבכות ולכאוב על מצבו המחריד של עם ישראל.

כאשר מתבוננים במשמעות הדבר, הרי לא נוכל לתת מנוח לנפשינו מגודל הצער. אלו הם אלפים ומליונים של בחורי ישראל, יקרים וקדושים, אשר אבותיהם ואבות אבותיהם, היו דורות של צדיקים ויראים, חסידים ואנשי מעשה, שמסרו נפשם על קידוש ה' בדורות של לחץ ומכאוב. והם עצמם, נשמות של העם היהודי, השייכים בעצם לכל המדריגות הנשגבות של יהודי. כל אחד מהם, שייך למדריגות של תלמיד חכם וירא אלוקים, של יהודים בעלי רגשות קודש. למעשה, כל יהודי שייך למדריגות הגבוהות ביותר - אם רק ישתדל בעמל ויזכך את נפשו - חסידות, קדושה, רוח הקודש. ונשמות כאלו, בני מלכים, בני א-ל חי, חיים ומתהלכים בעולם - מתוך בורות מוחלטת, חוסר ידיעה וטשטוש מלא, בלי שום הבדל בינם לבין הגויים.

ואותם בחורים יקרים ממחצב גנזי אלוה-ה ממעל, הרי הם בתהומא רבא. ריקנים ושפלים, תוהו ובוהו. מושחתים ומופקרים, חיים בתוך אשפתות של שחיתות. לא רק שמעשיהם בפועל שפלים ושרויים בחטא, אלא הבזיון והכלימה שאף תקוותיהם הנאצלות ביותר, הם בהבלים חסרי ערך, וכל מאווייהם בעינינים טפשיים ותרבות הגוף. זה מה שנעשה, מן העם הקדוש וממלכת הכהנים, מבני א-ל חי אלו.

ועוד לזאת, חילול ה' הנורא כאשר קמה מלכות של כפירה, של חילול כבוד ה'. מדינה שמכריזה מול כל העולם שנסתיים תפקידו המיוחד של עם ישראל, וכאילו עם ישראל אין מהותו לעסוק בכבוד ה' ובתורתו. ומצהירים בכל עת, שהם באים להיות עם חפשי, להתהלך בחוקות העמים ובמשפטיהם, בלא שיזכר שם ה'. תסמרנה שערות ראש, שהרי אפילו גוי כשר, מוטל עליו להתייחס למציאותו של הבורא. ואילו המצב של רוב העם היהודי היום, הוא שוד ושבר, שאין להם כל שייכות אפילו לידיעה בסיסית זו שהגוי מחוייב בה. וכל שכן שאין להם שום השגה במה ששייך ליהודי. העם הנבחר לעבוד את ה' בכל מציאותו ולהיות לו לעם, לדעת אותו ולפרסם את שמו, לכבדו וללכת בדרכיו, לשמור תורתו ולקיים מצוותיו. וכל הענין הזה של עם ישראל כמעט שבטל מן העולם, פרט למתי מעט המחזיקים את הגחלת. הרי זה משבר כביר ואסון נורא של האומה, המעורר בכי גדול וקינה. וכאשר מתבוננים בדברים הללו, אזי אבלות תשעה באב וימי בין המצרים, ראויה להיות בימינו הרבה יותר מבדורות הקודמים.